

Rok 1948 na okupowanych ziemiach niemieckich

Wydarzenia polityczne, do których doszło w Europie w 1948 r., znacząco wpłynęły także na sytuację wśród podzielonych wówczas jeszcze na strefy okupacyjne Niemiec. Niniejszy tekst stanowi próbę analizy wpływu w badanym okresie „kwestii niemieckiej” zarówno na sytuację wewnątrzniemiecką, jak i międzynarodową. Spory na temat przyszłości Niemiec doprowadziły w tym okresie nad Renem i Łabą do głębokich podziałów politycznych. Problem ten wywołał także konflikt wśród przedstawicieli czterech mocarstw, doprowadzając do poważnego kryzysu międzynarodowego, czego efektem była jedenastomiesięczna blokada zachodniego Berlina, zapoczątkowana w czerwcu 1948 r. Zdaniem Jerzego Krasuskiego: „w 1948 r. powstała groźba wybuchu trzeciej wojny światowej z powodu zatargu o Berlin – w istocie zaś o Niemcy”¹. W efekcie wydarzenia z tamtego okresu utrwaliły podziały zarówno wśród polityków niemieckich, jak i na arenie międzynarodowej, doprowadzając do powstania w 1949 r. dwóch państw niemieckich przedzielonych „żelazną kurtyną”.

Problem niemiecki jako element zimnej wojny

Okres poprzedzający wybuch kryzysu berlińskiego był czasem narastającego napięcia między Związkiem Radzieckim a trzema mocarstwami zachodnimi – USA, Wielką Brytanią oraz Francją. Wydarzenia z przełomu 1947 i 1948 r. zdecydowały jednocześnie o dalszym kierunku politycznym obranym przez działającą na terenie radzieckiej strefy okupacyjnej Socjalistyczną Partię Jedności Niemiec (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*, SED). Podczas II Zjazdu partii, do którego doszło we wrześniu 1947 r., działacze tego ugrupowania nadal opierali się na „marksistowskich” hasłach z 1946 r., obecnych przy powstaniu partii². 27 września 1947 r. w Szklarskiej Porębie powołano do życia Kominform – Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych, którego celem była ścisła współpraca komunistycznych ugrupowań pod kuratelą ZSRR. Powołanie no-

¹ J. Krasuski, *Historia Niemiec*, Wrocław 2004, s. 517.

² H. Weber, *Die DDR 1945–1990*, München 1993, s. 19.

wej instytucji, będące odpowiedzią Związku Radzieckiego na zaostrzające się wówczas podziały między blokiem wschodnim i zachodnim, nie pozostały bez wpływu na sytuację polityczną we wschodniej strefie. Działacze wschodniemieckiej SED nie wzięli wprawdzie udziału w spotkaniu założycielskim biura, lecz wsparli tę inicjatywę³. 8 października 1947 r. na łamach „Neues Deutschland” zostało opublikowane oficjalne stanowisko partii, w którym decyzje podjęte w Szklarskiej Porębie uznano za „poważny wkład dla obrony pokoju między narodami” (*ernster Beitrag zur Verteidigung des Völkerfriedens*)⁴.

Początkowo siedziba Kominformu znajdowała się w Belgradzie. Prowadzona jednak z czasem coraz bardziej niezależna polityka Jugosławii wobec ZSRR doprowadziła do ostrego sporu między obiema stronami i skłoniła Moskwę do wysiłków na rzecz wprowadzenia jeszcze ściślejszej dyscypliny wśród pozostałych partii komunistycznych funkcjonujących w państwach „demokracji ludowej”. W efekcie na początku 1948 r. Józef Stalin obawiając się dalszych podziałów wśród wschodnioeuropejskich partii komunistycznych, zdecydował o zakończeniu „eksperymentów” nad tworzeniem w poszczególnych państwach bloku „narodowych modeli socjalistycznych i odrębnych dróg w polityce zagranicznej”⁵. Miał on przy tym m.in. zarzucić przywódcy Jugosławii Josipowi Broz Tito odejście od „marksistowsko-leninowskiej linii”⁶. Z kolei w dokumencie zatytułowanym „O antymarksistowskich celach przywódców KP Jugosławii” zarówno Tito, jak i liderowi bułgarskich komunistów Georgi Dymitrowowi zarzucono próbę utworzenia federacji państw wschodnioeuropejskich, a także chęć dokonania aneksji Albanii. 28 czerwca 1948 r. antyjugosłowiańską rezolucję uchwalono także w Kominformie⁷.

Narastający konflikt między Moskwą i Belgradem miał bezpośredni wpływ na dalszy kierunek działań prowadzonych przez kierownictwo SED. 16 września 1948 r. partia ta uchwaliła rezolucję pt. „Teoretyczne i praktyczne znaczenie uchwały biura informacyjnego o sytuacji w KP Jugosławii oraz nauki dla SED” (*Die theoretische und praktische Bedeutung der Entschließung des Informationsbüros über die Lage der KP Jugoslawiens und die Lehren für die SED*)⁸. Dzień wcześniej Walter Ulbricht miał zapewniać m.in. o konieczności „zaostrzenia walki klasowej” (*Verschärfung des Klassenkampfes*) i działania przeciwko „nacjonalistycznym odchyleniom” (*nationalistische Abweichungen*)⁹. W wyżej wymienionym dokumencie politycy SED odrzucili też wszelkie krytyczne uwagi dotyczące

³ Tamże, s. 20.

⁴ A. Malycha, *Die SED. Geschichte ihrer Stalinisierung 1946–1953*, Paderborn 2000, s. 285.

⁵ Tamże, s. 289.

⁶ Tamże.

⁷ Tamże.

⁸ Dokumente der SED, Bd. 11, Berlin 1952; cyt. za: A. Malycha, *Die Geschichte der SED: Von der Gründung 1945/46 bis zum Mauerbau 1961*, [w:] *Die SED. Geschichte – Organisation – Politik. Ein Handbuch*, red. von A. Herbst, G.-R. Stephan, J. Winkler, Berlin 1997, s. 27.

⁹ A. Malycha, *Die Geschichte der SED...*, s. 27–28.

socjalizmu oraz modelu radzieckiego. Tego typu podejście miało w efekcie prowadzić do wykluczenia wszystkich członków partii mających odmienną opinię na ten temat¹⁰.

Kluczową rolę we wschodniej strefie okupacyjnej odgrywali przedstawiciele Radzieckiej Administracji Wojskowej w Niemczech (SMAD). Podczas narady czołowych polityków SED (Wilhelm Pieck, Otto Grotewohl, Franz Dähle) z członkami SMAD, do której doszło 8 maja 1948 r., ówczesny szef wydziału informacyjnego SMAD Siergiej Tjulpanow zażądał przekształcenia SED w „partię nowego typu”, domagając się otwarcie dopasowania jej do modelu radzieckiego¹¹. Wydaje się, że postawa Tjulpanowa wynikała w dużej mierze z niepokoju wobec ówczesnej sytuacji panującej w Jugosławii. Radzieckie naciski na jak najszybsze przekształcenie SED w partię w pełni wzorującą się na modelu funkcjonującym w ZSRR miały wykluczyć wszelkie spekulacje na temat obrania przez wschodnioniemieckich komunistów „innej”, bardziej niezależnej od Moskwy drogi do socjalizmu.

W kierunku „partii nowego typu”

Od tego czasu w SED podjęto zdecydowane działania na rzecz wdrożenia w partii modelu wzorowanego na KPZR. Pod hasłem przekształcenia SED w „partię nowego typu” (*Partei neuen Typus*) rozpoczęto czystkę w jej szeregach, pozbywając się przede wszystkim „umiarkowanych” polityków socjaldemokratycznych¹². 29 lipca 1948 r. kierownictwo partii wydało dokument pt. „Dla organizacyjnego wzmocnienia partii oraz dla jej oczyszczenia z wrogich i zdegenerowanych elementów” (*Für die organisatorische Festigung der Partei und für ihre Säuberung von feindlichen und entarteten Elementen*), w którym szczegółowo zdefiniowano kategorie osób kwalifikujących się do usunięcia z SED¹³. W ten sposób w 1948 r. na masową skalę rozpoczęła się fala czystek, która osiągnęła punkt kulminacyjny na początku 1951 r., eliminując z centrum wschodnioniemieckiego życia politycznego „ludzi Schumachera”. W ramach „walki z socjaldemokracją” organizowano m.in. procesy pokazowe (*Schauprozesse*). Represje wobec przeciwników wdrożenia w partii proradzieckiego modelu nasiliły się na początku 1949 r. i dotknęły również niechętnych wobec tych zmian byłych działaczy komunistycznych należących do partii przed 1933 r. Przeciwnikom decyzji podjętych przez kierownictwo SED latem 1948 r. zarzucano „sekciarstwo, trockizm i titoizm” (*Sektierertum, Trotzismus und Titoismus*), nawiązując w tym ostatnim przy-

¹⁰ Tamże, s. 28.

¹¹ Tamże, s. 26–27.

¹² H. Weber, *Die DDR...*, s. 20. Zob. też: M. Sabrow, *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED)*, [w:] *Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert. Ein Lexikon*, red. von A. Schildt, München 2005, s. 344.

¹³ A. Małycha, *Die Geschichte der SED...*, s. 33–34.

padku do niezależnej wobec Moskwy polityki prowadzonej przez Jugosławię pod przywództwem Tito¹⁴. W 1948 r. SED liczyła blisko 2 mln członków. Jedna trzecia z nich należała wcześniej do SPD¹⁵. Pozbywając się z partii krytyków stalinowskiego kursu, jednocześnie odwołano forsowaną wcześniej „tezę o szczególnej niemieckiej drodze do socjalizmu” (*Die These vom besonderen deutschen Weg zum Sozialismus*), uznając ją za „nacionalistyczną” i niekorzystną w perspektywie relacji z ZSRR¹⁶. We wrześniu 1948 r. także twórca tego sformułowania Anton Ackermann zdecydowanie zdystansował się od głoszonych wcześniej przychylnych opinii na ten temat, dokonując „samokrytyki”. Z kolei w styczniu 1949 r. Ackermann otwarcie przyznał, że pojęcie „partii nowego typu” ma się opierać na radzieckim wzorcu¹⁷. Jak twierdzi Andreas Malycha, postawa Ackermanna pokazywała, że zarówno „niezależnie myślący komuniści, jak i socjaldemokraci” musieli się zdecydować albo na bezwarunkowe podporządkowanie nowym zasadom, całkowicie odcinając się przy tym od swoich poglądów, albo na opuszczenie partii. Jak zauważył niemiecki znawca problemu, „droga pośrednia nie wydawała się już możliwa”¹⁸.

Wydarzenia z tamtego okresu ostatecznie przesądziły o jednoznacznie proradzieckim kierunku, jaki obrała wschodnioniemiecka SED i zakończyły dyskusje wśród członków tej partii o możliwości „pójścia odrębną drogą”. Wcześniej wśród działaczy SED nie brakowało bowiem polityków sprzeciwiających się całkowitemu podporządkowaniu Moskwie. Polityczne podziały w partii były widoczne od jej powstania w kwietniu 1946 r., kiedy to doszło do tzw. przymusowego zjednoczenia pod szyldem SED (*zwangsweise Vereinigung*) wschodnioniemieckich komunistów (KPD) i socjaldemokratów (SPD)¹⁹. Wzmocnienie skrzydła komunistycznego w SED od samego początku leżało w interesie Związku Radzieckiego i ze względu na komplikującą się w drugiej połowie lat czterdziestych XX w. sytuację międzynarodową z czasem odgrywało coraz istotniejszą rolę. W efekcie radzieccy politycy dążyli w kolejnych latach do dalszego zwiększenia roli SED w życiu politycznym na terenie wschodniej strefy okupacyjnej. Jak zauważył Malycha, SED stało się „kluczowym ogniwem sowieckiej polityki wobec Niemiec” (*Schlüsseliglied der sowjetischen Deutschlandpolitik*)²⁰. Według niemieckiego badacza: „w procesie globalnej konfrontacji między byłymi zwycięskimi mocarstwa-

¹⁴ Tamże.

¹⁵ H. Weber, *Geschichte der SED*, [w:] *Die SED in Geschichte und Gegenwart*, red. von I. Spittmann, Köln 1987, s. 17.

¹⁶ H. Weber, *Die DDR...*, s. 20.

¹⁷ A. Malycha, *Die Geschichte der SED...*, s. 28.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ O dyskusjach na temat powstania SED zob.: Z. Leszczyński, *KPD/SPD 1946: kontrowersje pół wieku później*, Pułtusk 1997; tenże, *Powstanie partii komunistycznej w Niemczech Wschodnich jako przedmiot sporu polityków i historyków*, [w:] *Pomiędzy kontynuacją a zmianą. Studia z myśli politycznej. W darze profesorowi Andrzejowi Wojtasowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Waskan, Bydgoszcz 2012, s. 154–174.

²⁰ A. Malycha, *Die Geschichte der SED...*, s. 23.

mi [...] utrzymanie sowieckiej pozycji w Niemczech miało strategiczne znaczenie dla zabezpieczenia sowieckiego wpływu w państwach Europy Wschodniej”²¹. W efekcie przeprowadzonych w SED zmian część stojących w opozycji wobec kierownictwa partii działaczy nie zaakceptowała nowej strategii, uciekając do zachodnich stref okupacyjnych. Inni wycofali się z aktywnej działalności albo zostali aresztowani jako „agenci wschodniego biura SPD”²².

Kolejne istotne decyzje w partii zostały podjęte podczas konferencji w styczniu 1949 r., kończąc tym samym fazę wprowadzania zasadniczych zmian dotyczących funkcjonowania SED. Wprowadzono wówczas model „centralizmu demokratycznego” (*der demokratische Zentralismus*) polegający na ścisłym podporządkowaniu wszystkich organów kierownictwu oraz zwiększeniu dyscypliny partyjnej. Jednym w naczelnych haseł partii stała się też „walka z socjaldemokratyzmem” (*Kampf gegen den Sozialdemokratismus*). Wzorując się na strukturze KPZR, w styczniu 1949 r. w SED utworzono też biuro polityczne. Od tamtego czasu politycy tej partii bezkrytycznie zaakceptowali także „wiodącą rolę” (*führende Rolle*), jaką miał odgrywać we wschodnim bloku Związek Radziecki²³.

Hasło zjednoczenia Niemiec jako instrument polityki

W tym okresie kwestia ponownego zjednoczenia Niemiec odchodziła na dalszy plan. Była więc nadal wykorzystywana jako narzędzie polityki po obu stronach Łaby. Działacze SED już od powstania tej partii w 1946 r. „oficjalnie” przekonywali, że sprawa ta odgrywa dla nich centralną rolę. Jeszcze we wrześniu 1946 r. zapewniali, iż naród niemiecki „nie będzie w stanie żyć bez przywrócenia jedności Niemiec”²⁴. W marcu 1947 r. SED proponowała też przeprowadzenie w tej sprawie referendum, żądając przy tym utworzenia „ogólnoniemieckiego demokratycznego rządu”²⁵. Również podczas II Zjazdu partii we wrześniu 1947 r. propagowano hasło „walki o jedność Niemiec”. Otto Grotewohl wygłosił wtedy referat pt. „Walka o narodową jedność oraz o demokratyzację Niemiec” (*Der Kampf um die nationale Einheit und um die Demokratisierung Deutschlands*)²⁶. W praktyce SED chodziło przede wszystkim o wzmocnienie za pomocą tych haseł własnej pozycji na scenie politycznej w radzieckiej strefie²⁷. W rezultacie wraz z rosnącą dominacją SED w poszczególnych sferach życia społeczno-politycznego hasła ponownego zjednoczenia Niemiec traciły na znaczeniu, co pokazał wyraźnie przebieg wydarzeń 1948 r.

²¹ Tamże.

²² H. Weber, *Die DDR...*, s. 20.

²³ Tamże.

²⁴ H. Weber, *Geschichte der SED...*, s. 15.

²⁵ Tamże, s. 16.

²⁶ J. Hacker, *SED und nationale Frage*, [w:] *Die SED in Geschichte...*, s. 44.

²⁷ H. Weber, *Geschichte der SED...*, s. 16.

Odejście od haseł zjednoczeniowych było bowiem związane także z ówczesną sytuacją w innych krajach bloku wschodniego. Związek Radziecki w celu utrzymania swojej dominującej pozycji w tej części Europy zintensyfikował politykę w regionie, próbując wpłynąć na zmieniającą się na niekorzyść radzieckich komunistów sytuację w Jugosławii. Istotne w punktu widzenia tej polityki były także wydarzenia, do których doszło wówczas w Czechosłowacji, kiedy to na skutek tzw. lutowego przewrotu władzę w tym państwie przejęli komuniści. W efekcie już wtedy Związek Radziecki „zaczął się nastawiać na nową sytuację w Niemczech”, w coraz większym stopniu zmierzając do powstania odrębnych państw niemieckich²⁸.

Próby dyskusji nad przyszłością Niemiec były też podejmowane przez niemieckich polityków reprezentujących poszczególne strefy okupacyjne. Jeszcze w czerwcu 1947 r. z inicjatywy bawarskiego premiera Hansa Erharda w Monachium zorganizowano konferencję, na którą zaproszono premierów wszystkich niemieckich landów. W ten sposób próbowano zapobiec dalszym podziałom dotyczącym kwestii niemieckiej. Wśród kierownictwa SED nie było zgodności co do udziału w konferencji. Za uczestnictwem w tym spotkaniu optował, zgodnie ze stanowiskiem skrzydła socjaldemokratycznego, saksoński polityk Rudolf Friedrich, który miał stanąć na czele wschodnioniemieckiej delegacji. Postawa ta była jednak sprzeczna z ideą Ulbrichta, który miał się domagać utworzenia ogólnoniemieckiej „administracji centralnej” (*Zentralverwaltung*)²⁹. 5 czerwca 1947 r. zgodę na wyjazd wschodnioniemieckich polityków do Monachium wydał SMAD. Miejsce chorego Friedricha zajął jednak jego polityczny oponent Kurt Fischer. Ostatecznie już podczas ustalania porządku obrad ujawniły się wyraźne podziały między politykami z obu stron Łaby. Reprezentanci zachodnioniemieccy proponowali skoncentrowanie się podczas obrad jedynie na kwestiach związanych z trudną sytuacją uciekinierów, z problemami żywieniowymi i gospodarczymi. Z kolei politycy ze wschodniej strefy domagali się zgodnie ze wcześniejszym stanowiskiem Ulbrichta „stworzenia niemieckiej administracji centralnej” (*Bildung einer deutschen Zentralverwaltung*), co zdecydowanie odrzucili premierzy ze stref zachodnich. Spór nie został ostatecznie rozwiązany i politycy wschodnioniemieccy opuścili obrady³⁰.

Apogeum konfliktu i kryzys berliński

Powyższe działania były również związane z sytuacją w zachodnich strefach okupacyjnych, których odrębność polityczna i ekonomiczna w porównaniu ze strefą wschodnią stawała się z miesiąca na miesiąc coraz bardziej widoczna. Już

²⁸ A. Malycha, *Die Geschichte der SED...*, s. 26.

²⁹ A. Malycha, *Die SED. Geschichte ihrer...*, s. 282–283.

³⁰ Tamże, s. 283.

w styczniu 1947 r. na skutek połączenia amerykańskiej i brytyjskiej strefy utworzono tzw. Bizonię, co spotkało się z ostrą krytyką ze strony ZSRR, który uważał, iż decyzja ta doprowadzi do ekonomicznych podziałów między zachodnimi i wschodnimi strefami okupacyjnymi³¹. Konflikt między mocarstwami zaognił się jeszcze bardziej po ogłoszeniu w marcu tzw. doktryny Trumana. Spory na temat przyszłości Niemiec rozgorzały wraz z ogłoszeniem w czerwcu 1947 r. planu Marshalla. Amerykański plan pomocowy przewidywał w odniesieniu do Niemiec objęcie nim wszystkich czterech stref okupacyjnych. Na skutek jednak negatywnej reakcji Związku Radzieckiego został ostatecznie wdrożony jedynie w strefach kontrolowanych przez zachodnie państwa³². Także z powodu radzieckich nacisków ówczesne kierownictwo SED nie prezentowało w tej sprawie odmiennej opinii. Na terenie wschodniej strefy organizowano akcje propagandowe wymierzone przeciwko amerykańskiej inicjatywie³³.

Kryzys dotyczący „kwestii niemieckiej” uwidocznił się jeszcze bardziej na początku 1948 r. 23 lutego w Londynie reprezentanci sześciu państw zachodnich – USA, Wielkiej Brytanii, Francji, Belgii, Holandii i Luksemburga – rozpoczęli obrady w ramach wspólnej konferencji na temat przyszłości Niemiec. Przedstawiciele pominiętego w tej materii Związku Radzieckiego uznali ten fakt za naruszenie postanowień układu poczdamskiego z 1945 r. Po opuszczeniu w marcu przez delegata ZSRR Sojuszniczej Rady Kontroli została zawieszona faktyczna działalność tej instytucji³⁴. 7 czerwca 1948 r. uczestnicy konferencji z brytyjskiej stolicy w wydanym komunikacie zaproponowali przystąpienie zachodnich stref okupacyjnych do planu Marshalla, utworzenie międzynarodowego organu kontrolującego Zagłębie Ruhry z udziałem wyżej wymienionej szóstki państw, a także utworzenie na terenie stref zachodnich państwa o charakterze federalnym. Gubernatorzy reprezentujący trzy zachodnie strefy mieli ponadto powołać zgromadzenie konstytucyjne dla Niemiec³⁵.

Przełomowym wydarzeniem stało się ogłoszenie 18 czerwca 1948 r. w zachodnich strefach okupacyjnych reformy walutowej. Pierwotnie nie obejmowała ona zachodnich sektorów Berlina. W odpowiedzi 23 czerwca Związek Radziecki zdecydował się na przeprowadzenie własnej reformy na terenie swojej strefy okupacyjnej oraz we wschodniej części Berlina. Na skutek tych działań jeszcze tego samego dnia mocarstwa zachodnie postanowiły objąć reformą walutową również zachodnie sektory Berlina. Wszystkie te wydarzenia doprowadziły ostatecznie do blokady Berlina Zachodniego przez stronę radziecką. Od 25 czerwca Ameryka-

³¹ Tamże, s. 281.

³² Tamże. Na temat planu Marshalla zob.: M.E. Szatlach, *Plan Marshalla: amerykańska wizja integracji europejskiej*, Bydgoszcz 2008.

³³ A. Małycha, *Die SED. Geschichte ihrer...*, s. 282.

³⁴ J. Krasuski, dz. cyt., s. 517–518.

³⁵ Tamże, s. 519–520; P. Turczyński, *Berliński kryzys*, [w:] *Encyklopedia politologii*, t. 5: *Stosunki międzynarodowe*, red. T. Łoś-Nowak, Kraków 2002, s. 40.

nie oraz Brytyjczycy uruchomili tzw. most powietrzny, gwarantując w ten sposób bieżące dostawy towarów mieszkańcom Zachodniego Berlina³⁶. Trwający do maja 1949 r. tzw. pierwszy kryzys berliński „spowodował [...] gwałtowne zaostrenie sytuacji międzynarodowej oraz przesądził kwestię jedności Niemiec”³⁷. Kryzys zakończył się zawarciem układu między czterema mocarstwami, na mocy którego państwa zachodnie zapewniły sobie utrzymanie kontroli nad swoimi sektorami w Berlinie, a także niezakłócony do nich dostęp drogą lądową³⁸. Rozpoczęty w połowie 1948 r. pierwszy kryzys berliński na wiele lat utrwalił jednak zimnowojenne antagonizmy w „kwestii niemieckiej”, przyspieszając jednocześnie drogę do powstania odrębnych państw. W rezultacie w 1949 r. zostały utworzone dwa państwa niemieckie – Republika Federalna Niemiec (RFN) oraz Niemiecka Republika Demokratyczna (NRD).

Zmiany polityczne we wschodniej strefie okupacyjnej

Także wschodnioniemieccy komuniści mając na uwadze zaostarzającą się sytuację międzynarodową, chcieli doprowadzić do przekształcenia radzieckiej strefy okupacyjnej w „demokrację ludową” (*Volksdemokratie*) na wzór pozostałych państw Europy Wschodniej, będących wówczas pod kontrolą ZSRR. Politycy SED dążyli jednocześnie do osłabienia działających w opozycji wobec nich Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej (*Christlich-Demokratische Union*, CDU) oraz Liberalno-Demokratycznej Partii Niemiec (*Liberal-Demokratische Partei Deutschlands*, LDP)³⁹. We wrześniu 1947 r. jeden z przywódców wschodnioniemieckiej CDU Jakob Kaiser sprzeciwił się udziałowi chadeckiej partii w „Kongresie Ludowym w sprawie jedności Niemiec i sprawiedliwego pokoju”, który był organizowany przez działaczy komunistycznych. Kaiser opowiedział się jednocześnie za udziałem radzieckiej strefy okupacyjnej w planie Marshalla. Ponadto sprzeciwił się przyznaniu Polsce byłych prowincji niemieckich leżących na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej. W rezultacie w grudniu 1947 r. na skutek działań SMAD zarówno Kaiser, jak i inny ówczesny przywódca CDU Ernst Lemmer zostali pozbawieni władzy w partii⁴⁰. Po tym wydarzeniu obaj uciekli do zachodnich stref. Kaiser reprezentujący lewe skrzydło w partii optował za neutralną postawą Niemiec w zimnowojennym konflikcie⁴¹.

W 1948 r. za zgodą radzieckiej administracji wojskowej doszło też do utworzenia we wschodniej strefie okupacyjnej Niemiec dwóch nowych ugrupowań poli-

³⁶ Tamże; M. Lemke, *Berliner Luftbrücke 1948/49*, [w:] *Deutsche Geschichte im 20. Jahrhundert...*, s. 63. Na temat pierwszego kryzysu berlińskiego zob.: G. Keiderling, *Die Berliner Krise 1948/49*, Berlin 1982.

³⁷ J. Fiszler, *Niemiecka Republika Demokratyczna 1945–1949*, Warszawa 1984, s. 103.

³⁸ P. Turczyński, dz. cyt., s. 40.

³⁹ H. Weber, *Die DDR...*, s. 22–23.

⁴⁰ J. Krasuski, dz. cyt., s. 510; H. Weber, *Geschichte der SED...*, s. 17.

⁴¹ J. Krasuski, dz. cyt., s. 510.

tycznych: Narodowo-Demokratycznej Partii Niemiec (*National-Demokratische Partei Deutschlands*, NDPD) oraz Demokratycznej Partii Chłopskiej Niemiec (*Demokratische Bauernpartei Deutschlands*, DBD). Na czele NDPD stanął Lothar Bolz, który przed 1933 r. należał do KPD. Do tej partii przystąpili byli oficerowie wyszkoleni w ZSRR, a także byli członkowie NSDAP, którzy nie mogli zostać przyjęci do CDU i LDP. W NDPD znaleźli się też przedstawiciele klasy średniej. Początkowo działacze NDPD zajmowali się „kontrolowaną” agitacją, rozklejając za zgodą radzieckich władz m.in. plakaty z hasłem: „Przeciwko marksizmowi – dla demokracji” (*Gegen den Marxismus – für Demokratie*). O „prawdziwych” motywach NDPD wiedziało też kierownictwo SED⁴². Również szef drugiej nowo powstałej partii DBD, Ernst Goldenbaum, przed 1933 r. należał do KPD, zasiadając z ramienia tej partii w landtagu Meklemburgii. DBD miała konkurować z CDU i LDP przede wszystkim na wsi, gdzie struktury SED były najslabiej rozwinięte⁴³. Obie partie zostały niezwłocznie włączone do działającej wówczas na terenie radzieckiej strefy okupacyjnej Niemieckiej Rady Ludowej (*Volksrat*). Rada została utworzona przez SED w marcu 1948 r. podczas II niemieckiego Kongresu Ludowego (*Volkskongress*) i funkcjonowała do 1949 r. jako polityczne gremium pod kierownictwem tej partii. Składała się z 300 członków z radzieckiej strefy, do których dokooptowano 100 osób z zachodnich sektorów. W efekcie w czerwcu 1948 r. Rada Narodowa ogłosiła, iż stanowi „reprezentację całego narodu niemieckiego”⁴⁴. Jedną z komisji roboczych opracowała też projekt konstytucji, który w październiku 1948 r. został jednogłośnie przyjęty przez Radę Narodową. Bazował on na opracowanym przez SED w 1946 r. dokumencie. Stał się on także podstawą pierwszej konstytucji NRD przyjętej w październiku 1949 r.⁴⁵ Mimo sprzeciwu ze strony członków wschodniemieckiej CDU i LDP, obie nowo powstałe partie zostały też włączone do „bloku antyfaszystowskiego” (*Antifaschistischer Block*). DBD przyjęto ostatecznie w sierpniu, a NDPD we wrześniu 1948 r.⁴⁶ W sierpniu 1948 r. do bloku dołączono także Wolny Niemiecki Związek Zawodowy (*Freier Deutscher Gewerkschaftsbund*, FDGB), a później Organizację Młodzieży i Kobiet (*Jugend- und Frauenorganisation*). Tym samym SED za pomocą tych organizacji oraz nowych partii przejęła pełną kontrolę polityczną w radzieckiej strefie. Jak podkreśla Hermann Weber, w ten sposób „już w 1948 r. wraz z hegemonią SED oraz osłabieniem LDP i CDU została osiągnięta decydująca zmiana systemu partyjnego”⁴⁷. W tamtym okresie również w samej SED wprowadzono kolejne zasady zwiększające poziom dyscypliny wśród działaczy tego ugrupowania. Ważnym instrumentem w tym zakresie było utworzenie we wrześniu

⁴² H. Weber, *Die DDR...*, s. 23.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże.

Centralnej Komisji Kontroli Partyjnej (*Zentrale Parteikontrollkommission*). Nowy organ miał służyć m.in. walce z „wrogimi agentami”, którzy „na zlecenie zagranicznych sił” mieli działać na szkodę partii⁴⁸.

Zmiany gospodarcze we wschodniej strefie okupacyjnej

Niezależnie od sytuacji w Berlinie oraz sektorach kontrolowanych przez zachodnie mocarstwa, działania prowadzone w 1948 r. przez działaczy SED w radzieckiej strefie okupacyjnej z miesiąca na miesiąc coraz wyraźniej prowadziły do stworzenia na tym terenie załączków własnej państwowości pod ścisłym nadzorem ZSRR, oddalając tym samym szanse na zjednoczenie ziem niemieckich. Po przeprowadzeniu w marcu 1948 r. gruntownej reorganizacji Niemieckiej Komisji Gospodarczej (*Deutsche Wirtschaftskommission*), uzyskała ona dużo większe niż dotychczas kompetencje, ograniczając przy tym prawa poszczególnych landów. W rezultacie stała się załączkiem przyszłego wschodnioniemieckiego rządu⁴⁹. Dzięki temu politycy SED, mający decydujący wpływ na działania tej instytucji, zwiększyli poziom kontroli również nad sferą gospodarczą⁵⁰. Działacze SED postanowili wdrożyć we wschodniej strefie system gospodarczy oparty na wzorcu radzieckim. W efekcie od połowy 1948 r. obowiązywał na tym terenie plan półroczny (*Halbjahresplan*). W czerwcu opracowano pierwszy plan dwuletni (*Zweijahresplan*) dotyczący lat 1949–1950, którego podstawy przedstawił Walter Ulbricht. Zgodnie z założeniami tego dokumentu produkcja miała w tym czasie wzrosnąć o jedną trzecią, osiągając tym samym poziom 80% w porównaniu w rokiem 1936. Zakładano także zwiększenie wydajności pracy o 30%. W celu realizacji tych założeń powołano na wzór radziecki ruch aktywistów na czele z „przodownikiem pracy” Adolfem Hennecke (*Hennecke-Bewegung*)⁵¹.

Sytuacja gospodarcza była jednak w tym okresie trudna. W związku z tym władze postanowiły wprowadzić pod koniec 1948 r. pewne elementy „wolnego handlu”, które miały doprowadzić do polepszenia warunków ekonomicznych we wschodniej strefie i zmniejszenia roli „czarnego rynku” (*Schwarzmarkt*). W tym celu w październiku utworzono Państwową Organizację Handlową (*Staatliche Handelsorganisation*)⁵². Od 1948 r. SED przejęło też większą kontrolę nad sferą edukacji. Nauczyciele wraz z „Młodymi Pionierami” (*Junge Pioniere*), czyli organizacją młodzieżową utworzoną przez FDJ, rozpoczęli „pracę ideologiczną” w szkołach. Jednocześnie SED zaczęła także wspierać studentów wywodzących

⁴⁸ A. Malycha, *Die Geschichte der SED...*, s. 29–30.

⁴⁹ H. Weber, *Die DDR...*, s. 23. Komisja powstała 11 czerwca 1947 r. w wyniku decyzji podjętej przez SMAD. Od początku miała stanowić główny instrument polityki gospodarczej we wschodniej strefie, sprawując kontrolę nad najważniejszymi dziedzinami gospodarki. A. Malycha, *Die SED. Geschichte ihrer...*, s. 279.

⁵⁰ H. Weber, *Die DDR...*, s. 23–24.

⁵¹ Tamże, s. 24.

⁵² Tamże.

się z rodzin robotniczych. W rezultacie ich odsetek względem ogólnej liczby studentów wzrósł w latach 1945–1949 z 19 do 36%⁵³. Z kolei w obszarze sztuki oraz filmu dominowały w tamtym okresie motywy związane z krytyką narodowego socjalizmu oraz wojny. Ze względu na doświadczenia dotyczące okresu nazistowskiego ingerencja władz była jednak w tej materii ograniczona. Sytuacja ta uległa zmianie w 1949 r. Administracja radziecka od początku przekazała też niemieckim komunistom kontrolę nad mediami, co efektywnie wykorzystywali w swojej propagandzie działacze SED⁵⁴.

Według Hermanna Webera, na przełomie 1948/1949 r. mimo intensywnych działań SED na rzecz wdrożenia w strefie wschodniej modelu radzieckiego procesu przejścia przez tę partię pełnej kontroli nad tym obszarem nie został zakończony. Świadczyć o tym miało choćby funkcjonowanie prywatnego sektora w gospodarce, posiadanie przez rolników ziemi czy istnienie wciąż znacznej warstwy średniej. SED nie udało się także całkowicie zmarginalizować roli dwóch opozycyjnych partii – CDU i LDP. Nadal miał też miejsce silny polityczny opór wśród „zwykłych” działaczy przeciwko całkowitej dominacji SED. Do tego dochodził brak całkowitej kontroli w sferze kultury i edukacji. Zdaniem niemieckiego historyka pełne dostosowanie do modelu radzieckiego zostało „przyspieszone i zakończone” dopiero wraz z powstaniem Niemieckiej Republiki Demokratycznej w październiku 1949 r.⁵⁵ Wcześniej hegemonistyczne tendencje działaczy SED miał hamować nawet Stalin. Jeszcze w grudniu 1948 r. miał on wzywać do prowadzenia „rozsądniejszej polityki” (*vorsichtiger Politik*) i odpowiedniego „maskowania się”⁵⁶.

Zakończenie

Ze względu na uwarunkowania zarówno wewnętrzne, jak i zewnętrzne wydarzenia roku 1948 okazały się dla Niemców pod wieloma względami przełomowe. Narastające wówczas nieporozumienia wśród czterech mocarstw w sprawie rozwiązania „kwestii niemieckiej” doprowadziły do ostatecznego przekreślenia szans na zjednoczenie Niemiec. Symbolem trwałego politycznego antagonizmu między Związkiem Radzieckim oraz zachodnimi mocarstwami stał się wybuch tzw. pierwszego kryzysu berlińskiego w czerwcu 1948 r. Dla ZSRR kluczową rolę odgrywała wtedy sytuacja polityczna we wschodniej strefie okupacyjnej. „Lojalna” postawa niemieckich komunistów i usunięcie z grona SED polityków wywodzących się z opcji socjaldemokratycznej miały stanowić gwarancję utrzymania przez Związek Radziecki pełnej kontroli na terenie późniejszej NRD, co w dalszej perspektywie zapewniło Moskwie wpływ na polityczne losy całego

⁵³ Tamże, s. 25.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Tamże, s. 25–26.

⁵⁶ Tamże, s. 26.

„obożu socjalistycznego”. W efekcie podjęta wówczas decyzja o przekształceniu SED w „partię nowego typu”, wzorowaną na rozwiązaniach radzieckich, wynikała przede wszystkim z sytuacji międzynarodowej. Tym samym decydujący wpływ na dalszą politykę prowadzoną przed SED zarówno w wymiarze wewnętrznemieckim, jak i międzynarodowym mieli przedstawiciele Radzieckiej Administracji Wojskowej w Niemczech (SMAD), dla której niemieccy komuniści od samego początku odgrywali strategiczną rolę w umacnianiu wpływów ZSRR nie tylko na terenie podzielonych jeszcze wówczas na strefy okupacyjne Niemiec, lecz także w całej Europie Środkowo-Wschodniej. Jednoznaczne odcięcie się w 1948 r. od idei „szczególnej niemieckiej drogi do socjalizmu” ze strony działaczy SED wynikało w dużej mierze z zaostrzenia się w tamtym okresie zimnowojennego podziału. Związek Radziecki mając choćby na uwadze ówczesną sytuację w Jugosławii, obawiał się bowiem „efektu domina”, który mógłby doprowadzić do utraty politycznych wpływów także w innych państwach leżących po wschodniej stronie „żelaznej kurtyny”.

Mimo to wydaje się, że do 1947 r. polityczna przyszłość SED nie była jeszcze jednoznacznie przesądzona. Wskazują na to choćby wyraźne podziały, do jakich nadal dochodziło między skrzydłem komunistycznym i socjaldemokratycznym w pierwszym etapie istnienia powstałej w kwietniu 1946 r. partii. Co prawda, mało prawdopodobne było wdrożenie we wschodnich Niemczech „modelu jugosłowiańskiego”, przede wszystkim ze względu na kluczową rolę, jaką odgrywały Niemcy w polityce radzieckiej, lecz nie można było całkowicie wykluczyć innych, bardziej umiarkowanych politycznie scenariuszy. Dalszy wzrost znaczenia w SED zwolenników całkowitego podporządkowania się polityce Moskwy szedł jednak w parze z pogłębianiem się konfliktu między Związkiem Radzieckim i mocarstwami zachodnimi. Jak trafnie zauważył Andreas Malycha, „zimna wojna weszła w przeciągu 1947 r. w stadium, które musiało mieć wpływ na rozwój SED oraz radzieckiej strefy okupacyjnej”⁵⁷. Od tamtego czasu ZSRR jeszcze intensywniej dążył do wdrożenia systemu komunistycznego na wzór radziecki w kontrolowanej przez siebie niemieckiej strefie okupacyjnej⁵⁸.

Sytuacja ta była również związana z eskalacją sporu na linii Moskwa – Belgrad. Jednoznacznie proradziecki scenariusz we wschodniej strefie okupacyjnej odpowiadał wówczas zarówno ZSRR, jak i niemieckim komunistom, którzy dzięki wsparciu radzieckich działaczy mogli ostatecznie rozprawić się z wewnątrzpartijną opozycją, skutecznie przeprowadzając falę czystek. Rozpoczęcie pełnej stalinizacji partii w 1948 r., poprzez wdrożenie modelu „nowego typu” i usunięcie z jej szeregów umiarkowanych działaczy socjaldemokratycznych, przekreśliło ostatecznie jakiegokolwiek szanse na obranie przez wschodnioniemieckich komunistów „odrębnej niemieckiej drogi” (*deutscher Sonderweg*).

⁵⁷ A. Malycha, *Die SED. Geschichte ihrer...*, s. 278.

⁵⁸ Tamże.